

ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

BACHELOR SCRIPTIE WIJSBEGEERTE

Het effect van populisme op het publieke domein

*Een analyse van de fundamenteën van het publieke
domein volgens Habermas en de mate waarin
populisme hier een bedreiging voor vormt.*

Auteur:

Anne Vermeulen-Bakx

Begeleider:

Dr. G.H. van Oenen

Studentnummer:

407946

Adviseur:

Prof. Dr. J.A. van Ruler

Aantal woorden:

10.673

Leerstoelgroep:

Praktische filosofie

Aantal studiepunten:

11,25

19 juli 2018

Inhoudsopgave

Inleiding	1
1 Het publieke domein en de publieke opinie	3
1.1 Het ontstaan van het publieke domein	4
1.1.1 De politieke functie van het publieke domein	5
1.1.2 Van handelspolitiek naar verzorgingsstaat	6
1.1.3 Publieke opinie	7
1.2 Het belang en de aard van het publieke domein	8
1.3 De bedreigingen van het publieke domein	8
1.3.1 De cultuurindustrie	9
1.3.2 Totalitarisme	11
2 Populisme als politieke stroming	13
2.1 De grondslagen van het populisme	13
2.1.1 Hedendaags populisme	14
2.2 De aantrekkingskracht van het populisme	16
2.2.1 De typische populist	16
2.2.2 Propaganda	18
3 De invloed van het populisme op het publieke domein	21
3.1 Populisme als bedreiging voor het publieke domein	22
3.1.1 Vrijheid van meningsuiting	22
3.1.2 Vrijheid van pers	23
3.1.3 Het gelijkheidsbeginsel	24
3.1.4 Waarheid en fictie	24
3.1.5 De democratische rechtsstaat	25
3.2 De bijdrage van populisme aan het publieke domein	26
Conclusie	27

Inleiding

De 21e eeuw kent een pittige start met een nieuwe golf van terrorisme en een financiële crisis. Een reeks van politici is daarbij opgestaan om in te spelen op de stress en angst die hiermee gepaard gaan. Zo trad Pim Fortuyn in 2001 aan in de politiek en niet veel later, in 2004, splitste Geert Wilders zich af van de VVD met een anti-islamitische boodschap. Inmiddels is zakenman Donald Trump president van de Verenigde Staten van Amerika en kreeg de politieke partij van Thierry Baudet, Forum voor Democratie, twee zetels in de Tweede Kamer, waarna zijn populariteit snel steeg en FvD in de peilingen inmiddels op 16 zetels staat. Wat deze politici gemeen hebben is de methode van politiek bedrijven, het populisme. Ook zijn ze allen in een periode van enkele jaren internationaal bekend geworden vanwege uitspraken die zij deden over hun ideologieën. Waarom zijn deze leiders nu zo populair? En waarom zijn anderen er zo bang voor? Hebben we echt wat te vrezen van deze politici?

In deze scriptie tracht ik de vraag te beantwoorden of populisme werkelijk als gevaar gezien kan worden voor het publieke domein. Om dit te doen start ik met een analyse van het publieke domein aan de hand van *'De structuurverandering van het publieke domein'* uit 1962 van Jürgen Habermas. In dit werk analyseert Habermas de opkomst van het publieke domein en de publieke opinie en de structuurveranderingen van dit publieke domein in de eerste helft van de 20e eeuw. Het publieke domein wordt door Habermas gedefinieerd als een plek waar private personen zich tot publiek verenigen en kunnen reasoneren en dus publieke kritiek kunnen vormen. Omdat Habermas hierbij beïnvloed is geweest door zijn promotor Theodor Adorno, lees ik ook het essay *'Cultuurindustrie'* van Theodor Adorno en Max Horkheimer, uit *'Dialectiek van de verlichting'*. Daarnaast analyseer ik wat de bedreigingen zijn van het publieke domein.

Vervolgens analyseer ik het populisme als politieke stroming en de plek die het inneemt in de Nederlandse politiek. Ook kijk ik naar wat het populisme zo aantrekkelijk maakt. Wie zijn deze populisten eigenlijk en waardoor zijn zij in staat een aanzienlijke achterban te creëren? Hoe is deze achterban van de populisten te typeren? En hoe bereiken de populisten hun (potentiële) achterban? In een analyse hiervan is het gemakkelijk om generaliserend te werken en populisten als een groep te zien met specifieke karakteristieken. Er is echter niet zoiets als 'de typische populist' of 'het populisme'. Dergelijke generalisering probeer ik te vermijden maar in sommige gevallen is dit niet te voorkomen omdat deze scriptie niet alle nuances volledig in beeld kan brengen. De voorbeelden die ik gebruik om deze analyse te illustreren zijn vaak uitspraken van populistische politici die zichzelf als politiek-rechts identificeren. Hierbij wil ik niet voorbij gaan

aan links populisme, maar rechts-identificerende populistische politici zijn momenteel meer in beeld en hebben meer typerende uitspraken. Belangrijk is wel om te beseffen dat populisme in alle politieke spectra voorkomt, het heeft zelf geen politieke kleur maar is een manier van politiek bedrijven.

Na deze analyses tracht ik de hoofdvraag van deze scriptie te beantwoorden: of populisme een gevaar is voor het publieke domein. Dit doe ik aan de hand van de analyse van de fundamenten waarop het publieke domein gebouwd is, zoals beschreven in deel 1 van deze scriptie. Dit koppel ik aan de kennis van het populisme, zoals beschreven in deel 2 van deze scriptie. Om een genuanceerd beeld te kunnen vormen van het populisme tracht ik ook een tegengestelde vraag te beantwoorden, namelijk wat de bijdrage is van populisme aan het publieke domein.

Deel 1. Het publieke domein en de publieke opinie

Om vat te krijgen op de huidige samenleving en haar publieke domein waarbinnen het mogelijk is voor burgers om te redeneren over politiek en actuele standen van zaken te bespreken, is het van belang om dit publieke domein en de grondslagen hiervan nader te bestuderen. Dit doe ik aan de hand de theorieën van filosoof en socioloog Jürgen Habermas over het publieke domein en de publieke opinie.

Onder begeleiding van Theodor Adorno bracht Habermas in 1962 zijn Habilitation uit getiteld *'Strukturwandel der Öffentlichkeit'*, vertaald naar het Nederlands in 2015 als *'De structuurverandering van het publieke domein.'* In dit werk omschrijft Habermas het ontstaan van het publieke domein en de structuurverandering hiervan in de afgelopen eeuwen. Hij analyseert daarbij de staat van het publieke domein in het midden van de 20e eeuw en bekritiseert enkele fundamentele elementen. Het doel van zijn werk is het blootleggen van de historisch-sociologische structuren van het publieke domein. Hiermee wil Habermas systematisch greep krijgen op de eigen maatschappij vanuit haar centrale categorieën. (Habermas, 2015)

Nadat ik de opkomst van het publieke domein en de fundamentele hiervan heb geanalyseerd tracht ik de aard en het belang van het publieke domein preciezer te definiëren.

Eveneens probeer ik de bedreigingen van het publieke domein in kaart te brengen. Dit doe ik deels aan de hand van theorieën van Habermas, Adorno en Horkheimer. Habermas was geïnspireerd door de filosofische theorieën van zijn promotor Theodor Adorno en die van Max Horkheimer, beiden Joods-Duitse sociologen en filosofen¹, betreffende de invloed van de cultuurindustrie op het publieke domein. In 1947 kwam hun essaybundel *'Dialektik der Aufklärung'* uit, in 1987 vertaald als *'Dialectiek van de verlichting'*. In deze essaybundel publiceerden zij onder meer het essay 'Cultuurindustrie' waarin zij trachten de lezer te tonen dat de moderne cultuur een industrieel systeem vol bedrog is dat zichzelf in stand houdt. Zij waarschuwen voor de gevaren en valkuilen die het nieuwerwetse entertainment zoals film, radio en jazzmuziek met zich meebrengt. De cultuurindustrie is volgens hen hoofdzakelijk een bedreiging voor het menselijk vermogen tot nadenken en argumenteren. (Adorno, 2017)

Theodor Adorno, Max Horkheimer en Jürgen Habermas waren alledrie belangrijke leden van de Frankfurter Schule², een Duitse sociologische en

¹Theodor Adorno en Max Horkheimer vluchtten in 1934 voor het naziregime in Duitsland en belandden uiteindelijk in Hollywood, Californië waar zij temidden van de bloeiende entertainmentindustrie woonden en filosofeerden (Bronner, 2011, p.16-18).

²Habermas, geboren in 1929 in Düsseldorf, werd met name na 1968 een zeer belangrijk lid van de Frankfurter Schule. (Bronner, 2011, p.3)

filosofische stroming die in 1930 ontstond uit het Instituut voor Sociaal Onderzoek van de universiteit van Frankfurt. De Frankfurter Schule hield zich bezig met kritische theorie en streefde naar een vrije samenleving. (Bronner, 2011)

Naast de cultuurindustrie zijn er ook andere mogelijke dreigingen ten aanzien van het bestaan van het publieke domein en de vrijheid die hierbinnen bestaat. Zo kan ook totalitarisme als bedreiging worden gezien. Aan de hand van de kenmerken van het totalitarisme, en de opgedane kennis over de voorwaarden en fundamenten die het publieke domein heeft om te kunnen voortbestaan, overweeg ik de gevaren van het totalitarisme ten aanzien van het publieke domein.

1.1 Het ontstaan van het publieke domein

De Middeleeuwen kenden een feodaal systeem waarbij er geen sprake was van een onderscheid tussen publiek en privaat. De heer heeft in dit stelsel macht over de grond waarop gewoond en gewerkt wordt zonder macht te hebben over de mensen die op deze grond wonen. Privaat en publiek smolten in deze samenleving eigenlijk samen. Wel was er sprake van een *representatief publiek domein* waarbij de heer niet het volk representeert, maar zichzelf (re)presenteert ten overstaan van het volk. Het publiek mag toekijken naar de macht die de vorst heeft. De vorst heeft deze weelderige vorm van machtsvertoon nodig om zijn macht te behouden. (Habermas, 2015, p.15-17)

Met de opkomst van het kapitalisme dat zich vanuit Noord-Italië over Noord- en West-Europa verspreidde ontstond een *burgerlijk publiek domein*. In eerste instantie was dit vroege kapitalisme nog conservatief, waarbij de oude hiërarchische machtsverhoudingen uit het feodale systeem in stand werden gehouden. Tegelijkertijd maakte dit kapitalisme ook de elementen vrij waarin deze machtsverhoudingen uiteindelijk losgemaakt konden worden. Een belangrijk element hierbij was het waren- en berichtenverkeer, dat op gang komt door de internationale handel, waarmee er een communicatiedomein ontstaat. Binnen dit communicatiedomein ontbreekt echter nog iedere vorm van publiciteit omdat er bij berichtgevers nog geen behoefte bestaat aan het openbaar maken van de berichtgeving. Tot de 17e eeuw is er ook nog geen sprake van een noemenswaardige pers. (Habermas, 2015, p.24-29)

Vanaf de 16e eeuw nationaliseert de stadseconomie en ontstaan er handelscompagnieën. De naties zijn moderne staten met bureaucratische instellingen en groeiende financiële behoeften. Om in deze behoeften te voorzien is er een belastingsysteem nodig. Hiermee ontstaat er noodzakelijkerwijs een scheiding tussen de eigendommen van staat en vorst. Het repre-

sentatieve burgerlijke publieke domein wordt daardoor teruggedrongen en er ontstaat ruimte voor een nieuwe sfeer, de *publieke macht*. (Habermas, 2015, p.26-27) Langzamerhand ontstaat hierdoor ook een pers omdat de overheid naar zijn burgers wil kunnen communiceren over wet- en regelgeving. Doordat alleen de ontwikkelde standen bereikt worden met deze berichtgeving ontstaat er een nieuwe klasse burgers die steeds meer bewust raakt als publiek. Met dit zelfbewustzijn ontstaat er een nieuw burgerlijk publiek domein. (Habermas, 2015, p.29-32)

Dit burgerlijke publieke domein kan worden opgevat als de sfeer van de tot publiek verenigde private personen. (Habermas, 2015, p.37) Dit nieuwe domein heeft in eerste instantie een apolitieke gestalte als een *literair publiek domein* waarbij in koffiehuisen, salons en tafelgezelschappen door burgerlijke intellectuelen en aristocraten gesprekken ontstaan die leiden tot literaire publieke kritiek. Alvorens literatuur gepubliceerd wordt, wordt het vrijwel altijd in deze publieke ruimten bediscussieerd. (Habermas, 2015, p.39-42) De samenstellingen van deze gezelschappen en samenkomsten verschillen onderling, maar hebben als gemeenschappelijke criteria dat zij geen aandacht besteden aan status; dat er gedebatteerd wordt over domeinen waar tot dusver geen vraagtekens bij gezet werden, zoals de kerk en het hof; en dat ze echt *publiek toegankelijk* zijn, iedereen was welkom om mee te spreken op de georganiseerde bijeenkomsten. De gezelschappen zagen zichzelf bovendien ook als de woordvoerders van het publiek. Burgerlijke representatie kreeg hiermee een nieuwe gedaante. (Habermas, 2015, p.46) Het grootste deel van de bevolking was echter nog niet in staat om een plek in te nemen binnen 'het publiek' omdat zij nog te arm was om literatuur te kunnen betalen en bovendien vaak laaggeletterd was. (Habermas, 2015, p.49)

1.1.1 De politieke functie van het publieke domein

Het literaire publieke domein fungeerde als een brug tussen het representatieve publieke domein en het burgerlijke publieke domein met politieke functie. Het *raisonnerende publiek* dat koffiehuisen, salons en leeshuisen bezoekt om literatuur te bespreken gaat over op het bespreken van politieke kwesties. Hiermee ontstaat ook de publieke opinie. De pers maakte deze transformatie mogelijk door kritische politieke artikelen te publiceren. (Habermas, 2015, p.60-65)

Het publieke domein met politieke functie ontstond voor het eerst in Engeland rond 1700, maar pas veel later op het continent. Dit komt doordat in Engeland al veel eerder een belangenconflict ontstond tussen de handel en industrie waarbij grote lagen van de bevolking betrokken waren. Hierdoor ontstond er een publiek debat waarbij belanghebbers de publieke opinie naar hun zijde probeerden te krijgen. Hierbij was het noodzakelijk om het

publieke domein verder te ontplooiën. Bovendien werd ook het censuur als institutie opgeheven, wat zorgde dat dit publieke debat ook werkelijk mogelijk werd gemaakt. (Habermas, 2015, p.67-68)

In Frankrijk ontstond pas veel later een risonnerend publiek en nog weer later pas het publieke domein waarbinnen het publiek zich ook daadwerkelijk kon uiten. De censuur werd in Frankrijk namelijk pas in 1791 opgeheven met een grondwet voor de vrijheid van meningsuiting en pers. (Habermas, 2015, p.76-78)

1.1.2 Van handelspolitiek naar verzorgingsstaat

Met de opkomst van de vrije markt in de 18e eeuw werd er ruimte gemaakt voor vrije handel en concurrentie. Midden 19e eeuw bloeit dit liberale tijdperk in Engeland. De burgerlijke maatschappij presenteert zich hierdoor als een sfeer zonder overheersing en dwang, maar ze blijft onderworpen aan de besluiten van de markt. (Habermas, 2015, p.87-88)

Vanaf de grote depressie in de 19e eeuw ontstaat er echter een ommekeer in de handelspolitiek, waarbij vrije handel meer bescherming opgelegd krijgt. (Habermas, 2015, p.152) Ook werd er algemeen kiesrecht ingevoerd en krijgt de verzorgingsstaat, met nieuwe sociale wetten zoals de socialistenwet van Bismarck, een duidelijke vorm. De publieke dienstverlening breidt zich steeds meer uit, maar met de in toenemende mate veiliggestelde levensbehoeften onttrekt de staat zijn functies steeds meer uit het zicht van het publiek. (Habermas, 2015, p.155-157)

Met deze sociale wetten intervenueert de staat in toenemende mate aangaande het warenverkeer en maatschappelijke arbeid, en dringt hiermee dieper door in de private sfeer. (Habermas, 2015, p.157) Het leven van het gezin wordt daardoor steeds meer publiek. (Habermas, 2015, p.161) Het gezin consumeert steeds meer en produceert steeds minder. De risico's van deze combinatie: werkloosheid, ongelukken, ziekte, ouderdom en sterfte; worden grotendeels afgedekt door de verzorgingsstaat, vaak in de vorm van individuele inkomenssteun. Naast deze materiële steun mengt de staat zich ook in het gezin door functionele begeleiding te bieden in de vorm van opvoeding, bescherming en verzorging. Het gezin wordt hierdoor in zekere zin gedeprivatiseerd. (Habermas, 2015, p.165)

Tegelijkertijd ontwikkelt het gezin zich steeds meer tot consument van inkomen en vrije tijd. Er is sprake van consumptieve autonomie. (Habermas, 2015, p.165) Doordat het private domein wordt uitgehouden door de inmenging van de staat, is dit nieuwe private leven meer een schijnvertoning geworden dan werkelijkheid. Het private leven is niet meer vanzelfsprekend, men moet actie ondernemen om dit te verwerven. Het publieke domein neemt echter juist steeds meer intieme vormen aan. Burgers vinden bijvoorbeeld in buurschap de oude structuren van het grootgezin terug. Het

publieke domein, zeker in de stad, wordt steeds complexer en moeilijker om te overzien. Dit zorgt voor een neiging om terug te trekken naar de private sfeer. (Habermas, 2015, p.167-168)

1.1.3 Publieke opinie

Voordat er werd gesproken van een publieke opinie was er wel sprake van een *volksopinie*. Deze volksopinie werd lange tijd gestuurd door de oppositie en de opkomst van de zelfstandige journalistiek. De basis van deze volksopinie was kritisch commentaar en openlijke oppositie tegenover de regerende macht. (Habermas, 2015, p.70)

Vanaf de 18e eeuw werd er voor het eerst gesproken van een publieke opinie. (Habermas, 2015, p.99) Zowel de term publiek als de term opinie kunnen op verschillende manieren worden opgevat. (Habermas, 2015, p.250) Er ontstonden indertijd verschillende ideeën over wat deze publieke opinie precies zou zijn en waar deze vandaan komt, variërend van een *algemene mening* die de staat te volgen heeft - gevormd door een risonnerend publiek, de intellectuelen -, tot aan een *gevoel van de massa*, zoals politiek filosoof Bolingbroke het omstreeks 1730 omschrijft, gevormd zonder publiek debat. Ook Rousseau denkt niet dat er lang gedebatteerd hoeft te worden om de publieke opinie te achterhalen. Volgens hem heeft men alleen een gezond verstand nodig om het algemeen belang, en dus de publieke opinie, te achterhalen. (Habermas, 2015, p.101-109)

Het publiek en de publieke opinie werden betrokken bij het formuleren van wetgeving vanuit adviserende organen of, indien dit niet tot de mogelijkheden behoorde, middels prijsvragen en enquêtes. (Habermas, 2015, p.85) Volgens Habermas zijn dergelijke enquêtes echter niet geschikt om de publieke opinie te meten omdat de methode die deze onderzoeken hanteren nooit de werkelijke opvattingen precies kunnen omvatten. De betrouwbaarste methode is volgens Habermas om de mate van publiciteit van opinies empirisch te meten. Hiervoor moeten criteria ontwikkeld worden. (Habermas, 2015, p.253)

Voor de vorming van de publieke opinie is publiciteit een belangrijke factor. Publiciteit kan zich echter enerzijds manifesteren als kritische instantie, waarbij ze normatief werkt als instrument voor de vorming van de publieke opinie, maar kan anderzijds ook een manipulatieve houding aannemen in de vorm van propaganda. (Habermas, 2015, p.245) Zo zijn kranten belangrijke vormers van de publieke opinie, maar kunnen zij ook als wapen worden ingezet door de partijpolitiek. (Habermas, 2015, p.192) Naast dat publiciteit van belang is in de vorming van de publieke opinie, waarborgt zij ook de invloed die de publieke opinie heeft op de regerende macht. (Habermas, 2015, p.92)

1.2 Het belang en de aard van het publieke domein

Het publieke domein ontstaat dus enerzijds vanuit een vrije markt en anderzijds vanuit in de grondwet vastgelegde persvrijheid, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering. De vrije markt zorgt voor de behoefte aan en de instituten van het publieke domein, bijvoorbeeld de pers, welke fungeren als de contouren en fundering van het publieke domein. De grondrechten zorgen voor de bescherming van deze fundering.

Volgens Habermas valt of staat het burgerlijke publieke domein met het principe van algemene toegankelijkheid. Om deze toegankelijkheid te waarborgen is het noodzakelijk dat de wetgeving zorgt dat de fundamentele van het publieke domein, de genoemde vrijheden, overeind blijven staan. Daarnaast is onderwijs een belangrijke factor om de deelname aan het publieke domein als rationeel burger te waarborgen. (Habermas, 2015, p.94) Een opleiding zorgt immers voor de ontwikkeling van de kritische faculteiten en verbreedt de mogelijkheden om te communiceren.

Het publieke domein zorgt voor een sfeer waarbinnen, met de juiste bescherming en rechten, gerasioneerde kan worden over de politiek. Doordat het publiek zich verenigt en een publieke opinie verwoordt, gebaseerd op rationele argumenten, kan het gezag claimen. (Habermas, 2015, p.62) Deze publieke opinie is noodzakelijk om kritisch te kunnen zijn naar de regerende macht, in ons geval de parlementaire democratie.

Enigszins paradoxaal is het dat de macht waar kritiek op wordt geleverd zelf zorgt voor het domein waarbinnen deze kritiek gevormd kan worden. De vormen die het publieke domein aanneemt zijn dus altijd gebonden door juist dat wat het onderwerp van de publieke opinie moet zijn. Dit is echter niet te vermijden. Deze constructie brengt desondanks wel als gevaar met zich mee dat de staat invloed kan uitoefenen op de publieke opinie, door te sturen in de totstandkoming van de publieke opinie. Tactieken hiervoor zijn bijvoorbeeld het inzetten van staatspropaganda en het inperken van het publieke domein.

1.3 De bedreigingen van het publieke domein

Het hebben van een vrij publiek domein lijkt vanzelfsprekend voor wie zich erin bevindt. Een groot deel van de Nederlandse bevolking kan zich geen publiek domein voorstellen waarbinnen we niet vrij zouden zijn om ons te uiten. Maar het is belangrijk om te beseffen hoe makkelijk de fundering, die met moeite en in een periode van decennia of eeuwen is opgebouwd, kan instorten, en dat de vrijheden die hiermee gepaard gaan ingeleverd moeten worden. Een voorbeeld hiervan is Polen, waar binnen korte tijd nadat de

PiS aan de macht kwam al de vrijheid van pers en de rechtsstaat ondermijnd worden. De democratie wordt langzaam afgebroken, paradoxaal genoeg door een partij die democratisch verkozen is. Ook in Turkije is er geen vrij publiek domein zoals Nederland dit kent, waarbinnen je zomaar elk gesprek publiekelijk kunt aangaan. Denk maar aan de duizenden Turken die in het afgelopen jaar zijn opgepakt omdat ze beschuldigd worden banden te hebben met de Gülen-beweging, waarvan de ideeën niet zouden stoken met die van de huidige machthebbers.

Om ons vrij binnen het publieke domein te kunnen blijven bewegen moeten we onszelf actief blijven beschermen tegen bedreigende invloeden. Om dit te kunnen doen moeten we wel eerst uitzoeken waartegen we ons moeten beschermen.

1.3.1 De cultuurindustrie

Volgens Theodor Adorno en Max Horkheimer zorgt de cultuurindustrie ervoor dat de samenleving *massificeert* en eenstemmig wordt. (Adorno en Horkheimer, 2017, p.134) Media die hier volgens hen met name voor zorgen zijn film en radio. Deze media bestaan meer uit commercie dan uit inhoud en de informatiestroom is bovendien eenzijdig: er wordt immers alleen informatie gezonden, waardoor de consument geen mogelijkheid heeft om het debat aan te gaan. Bovendien wordt de inhoud van films en programma's bepaald door een zeer selecte groep mensen, wat gepaard gaat met risico's. Managers bepalen de inhoud aan de hand van hun idee van wat de consument wil zien. Zij zijn echter weer afhankelijk van andere sectoren, zoals de elektro-industrie en commercie, waardoor de inhoud verder gestuurd wordt. (Adorno en Horkheimer, 2017, p.136-137) Habermas vult hierop aan dat vercommercialisering zorgt voor een toename in kwetsbaarheid voor beïnvloeding van de inhoud van cultureel waren. (Habermas, 2015, p.195)

Het gevaar van het gegeven dat cultuur een industrie is geworden ligt hem in het feit dat cultuur in afgebakende producten wordt aangeboden die verkocht moeten worden. De producten moeten zo aantrekkelijk mogelijk worden en daardoor zo gemakkelijk mogelijk te consumeren. Door het gemak waarmee deze producten geconsumeerd worden, wordt de consument niet meer geprikkeld om zijn eigen rede te gebruiken. De cultuurindustrie brengt daarbij tevens ongemerkt een filter aan op de manier waarop naar de wereld gekeken wordt. (Adorno en Horkheimer, 2017, p.138-140) Door te kijken naar een film krijg je als consument het idee dat iets werkelijkheid is, terwijl dit slechts een perspectief is wat wordt weergegeven. (Adorno en Horkheimer, 2017, p.162-163)

Volgens Habermas heeft de opkomst van de cultuurindustrie ervoor gezorgd dat het publieke domein een minder politieke gestalte kreeg. Het

vrijtijdsgedrag is apolitiek omdat het deel uitmaakt van het productie- en consumptiecircuits. Raisonement vervalt in consumptie. De massamedia dringen door tot het private domein waardoor er een pseudopubliek domein ontstaat. (Habermas, 2015, p.170-171) Het maatschappelijk debat wordt vervangen door vrijblijvende groepsactiviteit waarbij geen publiek wordt gevormd. Er lijkt wel debat georganiseerd te worden, maar het kritische element verwatert doordat deze debatten worden georganiseerd met en vanuit commerciële belangen, ze zijn consumptiegoed geworden. (Habermas, 2015, p.172-173) Deze vercommercialisering had in eerste instantie een emancipatoire functie en was noodzakelijk om toegankelijkheid voor het brede publiek te waarborgen, maar schiet nu zijn doel voorbij doordat het inhoudelijk stuurt. (Habermas, 2015, p.173-175) Radiostations en televisiezenders selecteren het materiaal dat het publiek te horen en te zien krijgt, en kunnen ook invloed uitoefenen op de publieke opinie vanuit de wijze van presentatie. (Habermas, 2015, p.178)

Onder invloed van commerciële belangen worden nieuwsberichten steeds meer gepresenteerd als verhaal, als amusement, en nemen nieuwsberichten literaire stijlen aan. Dit leidt tot een verschuiving van de realiteit en een verstrengeling van verschillende werkelijkheidsniveaus. (Habermas, 2015, p.179) Reclame zelf beïnvloedt niet direct het publieke domein, maar een tak splitst zich af als *opiniebeheer*, dat ingrijpt op het proces van het vormen van de publieke opinie. Dit doet het doordat het gebruik maakt van stereotyperingen en dramatisering van feiten. Ook mag reclame niet meer als reclame te herkennen zijn waardoor pr-bureaus het laten versmelten met de inhoud en er geen duidelijke demarcatie is tussen werkelijkheid en fictie. (Habermas, 2015, p.202-203) Habermas ziet hierin zelfs het feodale systeem terugkomen doordat de leveranciers hun *representatieve weelde* aan het publiek, de consument, tonen. Habermas vergelijkt hiermee de houding van de leveranciers met de vorst die zich in het feodale tijdperk (re)presenteerde aan zijn volk. (Habermas, 2015, p.204)

Habermas ziet de komst van massamedia vanuit de cultuurindustrie als een negatieve invloed op het publieke domein. Habermas betoogt zelfs dat de door de massamedia gecreëerde wereld alleen nog in schijn publiek domein is. Het publieke domein en het private domein raken steeds meer verstrengeld. Wat privaat was, wordt steeds meer publiek goed door het openbaar maken van persoonlijke problemen, die niet worden opgelost, maar wel verspreid. Door deze focus op specifieke personen ontstaat er cynisme ten opzichte van instellingen die het publieke domein beschermen. Het vermogen om de publieke macht kritisch te volgen wordt hierdoor ingeperkt. (Habermas, 2015, p.180-181)

1.3.2 Totalitarisme

Tegenover het liberalisme, waarbinnen volgens Adorno en Horkheimer de cultuurindustrie floreert, staan het absolutisme en totalitarisme. (Adorno en Horkheimer, 2017, p.146-147) Een totalitair regime is een dictatuur waarbinnen het individu ondergeschikt is aan de staat. Kenmerkend aan totalitaire samenlevingen is dat er geen privaat domein meer te herkennen is. In afwezigheid van een privaat domein kan er ook geen publiek domein bestaan waarbinnen rasonnerende burgers elkaar kunnen ontmoeten. De bevolking wordt zo de mogelijkheid ontnomen om openlijk en vrij het debat aan te gaan. Dit belemmert de mogelijkheden voor de vorming van een publieke opinie.

Bovendien is een totalitair systeem vaak beladen met staatspropaganda, welke noodzakelijkerwijs wordt ingezet om het politieke systeem in stand te houden. Deze propaganda beïnvloedt de publieke opinie, voor zover daar nog van gesproken kan worden in afwezigheid van een publiek domein. Vanwege censuur is er daarbij ook geen mogelijkheid meer voor het rasonnerende publiek om feitelijke informatie te gebruiken om een mening te vormen en te onderbouwen.

Totalitaire regimes lijken voor Westerse landen, met name de jongere generaties, misschien alleen een onderdeel van het verleden, waarbij we terugdenken aan dictators als Hitler, Mussolini, en iets recenter nog Franco. Toch blijft totalitarisme iets waartegen we ons moeten weren. Er blijven leiders ter tonele komen die totalitaire trekken lijken te vertonen. Noam Chomsky, Amerikaans filosoof en politiek activist, geeft met enige regelmaat te kennen dat hij zich zorgen maakt om de ontwikkelingen van de Verenigde Staten onder leiding van president Trump. Zo noemt hij dat het gebruik van slogans als "America: love it or leave it!" ziet als bijdrage aan de opbouw van een totalitaire cultuur in de Verenigde Staten waarbinnen geen kritiek geaccepteerd wordt op de staat. (Chomsky, 2018)

Zoals eerder geschreven zien we binnen Europa op meer plekken een trend ontstaan waarbij landen, die op weg waren te moderniseren en zich aan te sluiten bij het Westen, toch staatsleiders kiezen die totalitaire neigingen demonstreren en het publieke domein schade toebrengen. Ook in Nederland heerst er angst bij de bevolking om hier slachtoffer van te worden. In de beschouwing van deze angst is de betrokkenheid van populisme bij dit onderwerp niet te omzeilen. Enerzijds omdat, met name, rechtsgeoriënteerde populistten deze angst onder woorden brengen. Hierbij wordt vaak 'de elite' beschuldigd van een neiging tot totalitaire overheersing, of wordt juist de 'islamisering' van Nederland als probleem benoemd omdat de islam gezien wordt als een onderdrukkende religie die een gevaar is voor de democratische rechtsstaat. Anderzijds bestaat er ook angst dat de genoemde populistten juist zelf zorgen voor een wending naar een totalitaire

staat omdat zij de vrijheid van meningsuiting en pers proberen in te perken, wat de fundamenten zijn van een vrij publiek domein. Beide perspectieven van populisme in relatie tot het publieke domein werk ik uit in deel 3 van deze scriptie.

Deel 2. Populisme als politieke stroming

Populisme is een term die vandaag de dag zo nu en dan door bijna wel ieders hoofd zoemt, zeker als Thierry Baudet of Geert Wilders wederom in het nieuws is geweest met een politiek incorrecte uitspraak over bijvoorbeeld migranten, de islam of 'de Nederlandse identiteit'. Het populisme als politieke stroming bestaat al langere tijd, zo zijn volgens politicus Sybe Schaap bijvoorbeeld het communisme van Marx en het nationaalsocialisme van Hitler vormen van populisme. (Schaap, 2017) Maar de laatste decennia lijkt het populisme weer terug van weggeweest. Niet alleen in Nederland, maar overal in Europa en in de Verenigde Staten, lijkt het te wemelen van de populistisch leiders die volop in de aandacht staan en een schijnbaar steeds grotere achterban voor zich weten te winnen.

De meningen over deze populisten zijn sterk verdeeld. Hoewel er, blijkt uit de regionale en lokale verkiezingsuitslagen van de afgelopen jaren, een grote aanhang is van deze populistische partijen en leiders, zijn er ook veel tegenstanders. Er heerst angst voor de schade die deze populisten zouden kunnen aanrichten. De democratische rechtsstaat, juist hetgeen wat populisten claimen na te streven als ideaal, lijkt in gevaar te zijn.

In dit deel van mijn scriptie onderzoek ik wat populisme precies is en wat de karakteristieken van de populistisch leiders en hun achterban zijn. Om populisme te kunnen analyseren is het allereerst noodzakelijk om een definitie van populisme vast te stellen. In mijn analyse maak ik gebruik van *'De populistische verleiding: De keerzijde van de identiteitsillusie'* uit 2017, geschreven door VVD-senator Sybe Schaap (Schaap, 2017).

Ter illustratie en om het begrip van en voor populisme te vergroten en inzicht te krijgen in hoe populisme werkt, zal ik met regelmaat voorbeelden geven van uitspraken en methodes van populistische politici en politieke partijen.

2.1 De grondslagen van het populisme

Het verzamelbegrip populisme is afgeleid van het Romeinse *populus*, wat vertaald kan worden als 'het volk', als een homogene samenlevingsidentiteit. Dit kan worden onderscheiden van *demos*, wat te vertalen is als 'bevolking' en meer een heterogene entiteit is. Dit antipluralistisch streven naar homogeniteit is een zeer belangrijk karakteristiek van populisme, waar op teruggekomen wordt in de sectie 'hedendaags populisme'.

Hoewel populistische bewegingen niet goed als geheel te omschrijven zijn vanwege het gebrek aan ideologie en de diversiteit in aanpak en visie, zijn er wel enkele gemeenschappelijke kenmerken te herkennen in deze bewegingen. Zo zetten populisten zich vaak af tegen de gevestigde orde,

beschuldigen ze onwelkome minderheden en verraderlijke elites, en roepen op tot opstandigheid. Hierbij wordt gebruik gemaakt van cynische retoriek is er een sterk reactief karakter te herkennen bij de bewegingen. Daarnaast hebben populistten sterk de neiging om te politiseren. Kenmerkend hierbij is dat populistten hierbij veel kritiek uiten zonder dat zij zelf met concrete alternatieven komen. (Schaap, 2017 p.7-14)

Het populisme als politieke stroming is niet nieuw. Al in de 19e en 20e eeuw ontstonden er verschillende populistische politieke ideologieën. Populisme heeft zich niet altijd op dezelfde manier gemanifesteerd. Zo profileren hedendaagse populistten zich op een compleet andere manier dan ideologisch populistten in de 19e en 20e eeuw deden.

Een belangrijke overeenkomst van deze politieke bewegingen met het hedendaags populisme is dat er een sterk onderscheid wordt gemaakt tussen het *wij* en *zij*. De invulling van dit wij en zij verschilt sterk per populistische beweging en partij. Zo zette het communisme zich af vanuit de arbeider tegen de kapitalist en zagen nationaalsocialisten het wij meer vanuit een biologisch raciaal oogpunt waarbij cru gezegd het Arische ras beter was dan alle andere rassen. (Schaap, 2017, p.48-54) Een belangrijke aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme was dat het de ‘gewone man’ opeens verhief boven andere mensen. Hij hoorde er nu echt bij en werd gezien en gerespecteerd als ‘productieve volksgenoot’. (Schaap, 2017, p.60)

Momenteel winnen populistische partijen en politici in populariteit. Herkenbare namen van populistische leiders en partijen in Europa aan de macht zijn bijvoorbeeld Erdogan in Turkije, Putin in Rusland, de PiS-partij in Polen en de PVV en het FvD in Nederland. Verder lijkt er ook veel steun te zijn voor Le Front National in Frankrijk, UKIP in het Verenigd Koninkrijk, AfD in Duitsland en ook in België en Scandinavië zijn er populistische partijen. Het lijkt inmiddels alsof ieder land in Europa zijn eigen vorm van populisme kent.

2.1.1 Hedendaags populisme

Bij hedendaagse vormen van populisme is er kort gezegd volgens Sybe Schaap, die de beschrijving van populisme van Jan-Werner Müller overneemt uit diens *‘Was ist Populismus’*, sprake van een *homogeen* volk (populus) dat zich afzet tegen de *pluriformiteit* van de bevolking (demos). (Schaap, 2017, p.71) Dit idee van het volk als homogene entiteit met een vaste identiteit heeft iets Middeleeuws. Populisten en hun volgers zijn op zoek naar een substantie en een authentieke identiteit, die niet feitelijk vastgesteld kan worden en daarom bestaat uit fictie en verhalen. (Schaap, 2017, p.73-74) Populisten roepen: ‘wij zijn dit volk’. Dit volk heeft iets uitverkorens, waar iets verleidelijks vanuit gaat om bij te willen horen. Bij

deze uitspraak vanuit een gelijkheidsgedachte gaat de populist voorbij aan de pluriformiteit van een bevolking. (NPO Radio 1, 2017) Een voorbeeld hiervan is de uitspraak van Geert Wilders: “Waarom durven wij niet te zeggen dat moslims zich aan ons moeten aanpassen, omdat onze normen en waarden nu eenmaal van een hoger, beter, prettiger en humaner beschavingsniveau zijn?” (HP/De Tijd, 2009) In deze uitspraak is te herkennen dat er sprake is van een *wij* en een *zij*, waarbij *zij* bovendien ondergeschikt zijn aan het *wij*. Er wordt geen ruimte geboden aan diversiteit, er wordt hierbij een sterke assimilatiebehoefte uitgesproken.

Hoewel Wilders in de voorgaande opmerking liet doorschemeren dat moslims zich moeten aanpassen omdat zij nu eenmaal minder beschaafd zouden zijn, is er ook sprake van angst tegenover moslims en andere minderheden. “Populisten zijn van mening dat minderheden hun *bijzonderheid* willen opleggen aan anderen, dus ook aan het authentieke volk”, schrijft Sybe Schaap. Hiermee doelt hij onder andere op de angst voor moslims. *Zij* zouden zich aan *ons* willen opdringen. Dit leidt tot een *identiteitsdiscussie*. Wie horen er bij dit ons? En wie zijn wij dan precies? Vaak lukt het populistten niet om de identiteitsidee die zij hebben concreet te maken. Er wordt dan ook niet gewerkt met een lijstje met eigenschappen waar ‘De Nederlander’ aan zou voldoen maar met exclusiecriteria, waarbij minderheden al snel worden buitengesloten en afgedaan als ‘niet-Nederlander’. Een nadeel van werken met exclusiecriteria is de uitsluiting die dit tot gevolg heeft al snel gepaard gaat met vrees en paranoia voor de ander. (Schaap, 2017, p.81-82) Zoals bijvoorbeeld de volgende uitspraak van Geert Wilders uit 2006: “Van die tsunami van een ons wezensvreemde cultuur die hier steeds dominantier wordt. Daar moet een halt aan worden toegeroepen.” (Volkskrant, 2007)

Naast deze toe-eigening van de definitie van de identiteit van het volk is een terugkomend kenmerk van hedendaags populisme het beschuldigen van de elite. Dé elite zou het land niet goed besturen en zelfs verraad plegen ten opzichte van het volk. Een praktijkvoorbeeld hiervan is een uitspraak die Donald Trump deed tijdens zijn inaugurele rede: “The establishment protected itself, but not the citizens of our country. Their victories have not been your victories. Their triumphs have not been your triumphs. And while they celebrated in our nation’s capital, there was little to celebrate for struggling families all across our land.” (Washington Post, 2017) Direct na deze beschuldiging belooft Trump het zelf allemaal anders te gaan doen: “That all changes starting right here and right now because this moment is your moment, it belongs to you. You came by the tens of millions to become part of a historic movement, the likes of which the world has never seen before.” (Washington Post, 2017) In deze grootse boodschap is ook de reactiviteit te herkennen die kenmerkend is voor het populisme.

Zoals er in eerdere vormen van het populisme een revolutie werd afgeroepen richting de ‘Vijanden van het volk’, is ook nu een soort activisme

te bespeuren bij populisten in de vorm van het uiten van onvrede. Deze onvrede wordt niet per se vertaald in concrete onderliggende problemen, maar doelt hier wel op. Dit gebrek aan concretiseren, bedoeld of onbedoeld, heeft als voordeel dat deze onvrede vrij te interpreteren is waardoor er kans is op een bredere aanhang. (Schaap, 2017, p.87-90)

2.2 De aantrekkingskracht van het populisme

Populisme heeft veel negatieve associaties zoals bijvoorbeeld racisme en islamofobie, maar ook 'de PVV-stemmer' is een stereotype beeld geworden. Hoewel het met regelmaat voorkomt dat mensen er niet voor uit durven te komen dat ze PVV- of FvD-stemmer zijn, blijkt uit de verkiezingsuitslagen en de peilingen toch dat er een groeiende achterban is. Er lijkt een aantrekkingskracht van het populisme uit te gaan. Wat brengt mensen ertoe om op deze partijen te stemmen? Hoe krijgen zij volgers? Wie is die typische populist en hoe bereikt hij het volk?

2.2.1 De typische populist

Zoals in de inleiding beschreven is het gemakkelijk om generaliserend te werken in een analyse van populisme omdat populistten zo in één groep met kenmerkende karakteristieken verwerkt kunnen worden. In mijn analyse van populisme kwam ik dan ook enkele van deze generaliserende analyses tegen. Een kenmerkend voorbeeld is de analyse van 'de typische populist' van Sybe Schaap. In zijn boek *'De populistische verleiding: de keerzijde van de identiteitsillusie'* maakt Sybe Schaap gebruik van de term *massamens*, van de 20e-eeuwse Spaanse filosoof José Ortega y Gasset om de typische populist te omschrijven. Hoewel de omschrijving van de massamens veroordelend klinkt en kort door de bocht is, is het toch belangrijk om deze te noemen omdat dit een heersend beeld is van populisme. Deze massamens, zoals Schaap hem omschrijft, leidt een parasitair bestaan. Hij wil dat de samenleving hem dienstbaar is en geniet van wat anderen vanuit een toekomstvisie hebben opgebouwd zonder zelf in een toekomst te investeren. De massamens gebruikt wat op zijn pad komt en voelt daarbij een afkeer voor de aan hem gegeven wereld. Deze parasitaire wijze van leven gaat gepaard met een existentiële onvrede. Ondanks deze onvrede blijft de massamens geloven in zijn eigen gelijk, en werft zelfs anderen voor steun en goedkeuring. De massamens heeft dit nodig ter bevestiging van zichzelf en zijn overtuigingen. De massamens heeft een leider nodig, een cultfiguur die zijn zelfbeeld kan bevestigen. Kenmerken van deze massamens zijn terug te vinden in alle lagen van de huidige samenleving. Deze parasitaire manier van leven heeft altijd al bestaan, maar inmiddels manifesteert het

zich tot een ware hype, welke terug te zien is in het populisme. (Schaap, 2017, p.24-27)

Zoals de massamens, de populistische aanhang, een leider nodig heeft, heeft de populistisch leider op zijn beurt juist weer volgers nodig om overtuigd te blijven van zijn gelijk en ter bevestiging van zichzelf. Door de wederzijdse bevestiging van leider en volger is er steeds minder aandacht voor iets van een objectieve waarheid. De focus van de populist ligt dan ook niet op de waarheid maar op het werven zelf, naar meer mensen die bereid zijn het beeld te bevestigen. (Schaap, 2017, p.24-27)

Verder is herkenbaar aan de massamens dat hij zich losmaakt van het verleden. De massamens leert daardoor niet meer van de gebeurtenissen uit het verleden maar vult dit verleden zelf in met een nieuw mooi verhaal. Daarnaast is de massamens opstandig tegen alles wat zich onderscheidt, dus ook de elite en minderheden. Er is sprake van een obsessieve dwang naar homogeniteit. De afwijkende ander is de vijand. Maar wat de identiteit van deze homogeniteit is, is niet concreet te verwoorden in positieve zin. Er wordt alleen gesproken over wat er allemaal niet bij hoort. (Schaap, 2017, p.28-31) Binnen deze homogeniteit geef je je eigen wil op in dienst van de algemene wil, waarbij je je tegelijkertijd eigenlijk onderwerpt aan de leider die deze wil vormt. Het afzonderlijke individu verdwijnt in de algemeenheid, de homogeniteit, van het volk. (Schaap, 2017, p.35)

Deze omschrijving van de populist als massamens klinkt als een veroordeling, maar zo wordt het niet bedoeld. Wat Sybe Schaap hiermee wil aanduiden is welke problemen een voedingsbodem zijn voor populisme. De binding en organisatie van de samenleving verbreekt langzaamaan omdat de instellingen die deze binding vormden, zoals de kerk, zwakker worden. De samenleving individualiseerde, en dit kan teveel worden voor mensen omdat je het gevoel kan krijgen er alleen voor te staan. Mensen raken ontworteld en voelen zich onzeker. Mensen kunnen hierdoor toch behoefte krijgen aan binding en zijn dan gevoeliger voor pseudo-bindingen zoals het vinden van een gezamenlijke identiteit. Het is volgens Sybe Schaap daarom goed denkbaar dat de geïndividualiseerde samenleving *massificeert*, waarbij de individuen steeds meer gelijkenis vertonen met de massamens. Deze massificatie kan ertoe bijdragen dat er meer platform wordt gevormd voor populistten en zij makkelijker aanhang kunnen vinden.

Wat expliciet wordt in de beschrijving van de massamens is de volgzzaamheid. Dit in contrast tot de narcistische persoonlijkheid waar menig populistisch politicus vaak van wordt beschuldigd die te hebben. Schaap betoogt dat populistisch leider en volger elkaar nodig hebben vanwege precies dit contrast. De gehoorzame volger heeft een cultfiguur nodig die zijn wil belichaamt, en de narcistisch leider heeft een loyale achterban nodig om zijn zelfliefde te bevestigen. Men is ontevreden, maar kan niet precies omschrijven waarom. Er heerst een gemis, wat wordt ingevuld met fictieve

verhalen uit het verleden en een hang naar saamhorigheid, een gezamenlijke identiteit. Deze volgzaamheid is niet direct bedoeld als een aanval op de populistische achterban, maar wel als uitleg van de strategie die populistten gebruiken. (Schaap, 2017, p.7-14)

Maar hoewel aspecten van deze massamens zijn te herkennen wanneer abstraherend gekeken wordt naar 'de populist', is deze reflectie wel erg kort door de bocht. Deze benadering is eigenlijk inherent paradoxaal omdat het volgt wat het bekritiseert, namelijk: het zien van de pluriforme bevolking of *demos* als een volk waarbij voorbij wordt gegaan aan de individuele motivatie van de mens. De populistische achterban zou als geheel door dezelfde angsten en behoeften worden gedreven, wat een stereotiep beeld geeft zonder goede reden. Hoewel het makkelijk is om op deze manier te oordelen, lijkt het niet de meest praktische en constructieve manier in het omgaan met populisme.

Uit sociologisch onderzoek blijkt dat wat PVV-stemmers met name gemeenschappelijk hebben, is dat ze van mening zijn dat de gevestigde orde zich inzet voor de verkeerde groepen. Het grote geld gaat naar buitenlanders en niet 'de Nederlander'. Wat deze verkeerde groepen precies zijn en wie 'de Nederlander' dan precies is, wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd. (NRC, 2017) Hoewel het hier gaat om een enkel onderzoek, gericht op stemmers van een specifieke partij, geeft deze opmerking wel weer dat ook de populistische achterban genuanceerder bekeken kan worden dan vanuit het abstracte begrip van massamens.

2.2.2 Propaganda

Propaganda is een vorm van communicatie waarbij gepoogd wordt om de publieke opinie te beïnvloeden om zo de aanhang voor het eigen gedachtegoed te vergroten. (Manzaria, 1999)

Bij het verspreiden van propaganda is het doel om de ander te overtuigen, wat op verschillende manieren bereikt kan worden. Dit kan door een eerlijk argument te geven om de ander te overtuigen, maar ook door minder eerlijke technieken te gebruiken. Voorbeelden hiervan variëren van 'beschaafd' zoals het aannemen van een aantrekkelijke stijl voor het publiek, tot trucs om de ander in diskrediet te brengen; tot aan regelrechte misleiding en leugens. Dit in diskrediet brengen van de ander wordt in de Verenigde Staten van Amerika vaak gebruikt tijdens campagnes, waarbij de misstappen van de politieke tegenstanders uitgelicht worden. Ook herhaling speelt een belangrijke rol in propaganda. Zo bleef Donald Trump bijvoorbeeld de term 'Crooked Hillary' keer op keer herhalen in zijn campagne. Als je dit vaak genoeg blijft herhalen, blijft het vanzelf hangen alsof het reclame is voor een wasmiddel.

Een vorm van propaganda die de laatste jaren steeds vaker in het nieuws

lijkt te komen is *nepnieuws*, het verspreiden van nieuws dat niet overeenkomt met de feitelijke waarheid. Soms kan dit een interpretatiefout of een te snel getrokken conclusie zijn, maar soms ook een bewuste keuze om de eigen visie te onderstrepen. Uit onderzoek van de Stanford Graduate School of Education bij studenten blijkt dat studenten het moeilijk vinden om de geloofwaardigheid van online nieuwsartikelen te beoordelen. (Stanford News, 2016) Uit de Mediamonitor 2018 blijkt bovendien dat Nederlanders zich weinig zorgen maken over nepnieuws. (Commissariaat voor de Media, 2018) Het verspreiden van nepnieuws lijkt dus prima grond te hebben om te werken als je kijkt naar de manier waarop het publiek omgaat met nieuws.

Het verspreiden van nepnieuws gaat niet altijd bewust. De objectieve waarheid kan soms lastig te achterhalen zijn. Vaak kijken we vanuit een bepaald perspectief en denkkader. Ook is sommige feitelijke informatie niet beschikbaar of zijn we geneigd deze als onwaar te bestempelen omdat we de bron niet vertrouwen. Kenmerkend aan nepnieuws is dan ook dat vaak beide tegenstanders elkaar beschuldigen van het verspreiden van nepnieuws.

Nepnieuws kan ook met opzet ingezet worden als propagandamateriaal. Dit kan door bewust nepnieuws te verspreiden, of juist door de tegenstander te beschuldigen van het verspreiden van nepnieuws als propaganda. In beide gevallen is het doel om te bereiken dat de eigen achterban groeit. Deze beide strategieën kunnen ook prima samengaan. Geert Wilders doet al snel tegenstand af als nepnieuws, maar blijkt ook zelf nepnieuws te verspreiden. Een voorbeeld hiervan is een bewerkte foto van demonstranten die voor de invoering van Sharia waren, waar het hoofd van Alexander Pechtold in geplaatst was. (Volkskrant, 2017)

Een ander voorbeeld van het gebruik van propaganda is het gebruiken van grootse woorden die een overweldigend effect ten gevolg moeten hebben. De lezer, kijker of luisteraar moet het effect hiervan voelen. Hier maakt Geert Wilders met regelmaat gebruik van als het gaat om de islam. Zo gebruikte hij schrikbeelden van de islam in zijn film 'Fitna', waarbij vooral de trailers en de aanloop naar publicatie van de film groots waren opgezet. Daarnaast doet Geert Wilders met regelmaat uitspraken als: "De tsunami van islamisering vormt een directe bedreiging van het voortbestaan van de wereld zoals wij die kennen en is het begin van het einde van westerse normen en waarden als vrijheid, gelijkheid, tolerantie en scheiding van kerk en staat die ons terecht zo dierbaar zijn." (Wilders, 2007) Door gebruik te maken van het woord 'tsunami' wordt er een gevoel opgeroepen omdat de omvang van een tsunami niet direct te omvatten is. Dit is een handig staaltje propaganda.

Dit gebruik van propaganda is wat het populisme zo aantrekkelijk maakt. Ook buiten de landelijke en lokale politiek wordt zo invloed uitgeoefend. Populisten zetten een *beweging* op. Door gebruik te maken van overweldigende beelden en een grote oproep om *nu* actie te ondernemen om te zorgen

dat niet alles in de soep loopt. (NPO Radio 1, 2017) Propaganda kan alleen effectief zijn als er draagvlak voor is. Dat betekent dat er in de samenleving dus al een basis moet zijn gelegd. Mensen moeten zich herkennen in de beelden. Populisten spelen vaak in op de angsten en onzekerheden die er heersen. De SP, PVV en FvD kaarten bijvoorbeeld allemaal problemen aan die momenteel leven en proberen dit zo dicht mogelijk bij je te brengen. Het gaat vaak om groepen die zich niet juist behandeld voelen, achtergesteld voelen. Er gaat te weinig geld en aandacht naar de problemen die bij hen leven. Deze partijen kaarten voor hun gevoel wel de 'echte problemen' aan. (NOS, 2018b) (NRC, 2017)

Het gebruik van propaganda is overigens niet alleen voorbehouden aan populistten. Bijna iedere politieke partij maakt zich er wel schuldig aan, zeker in de tijd van verkiezingen. Het is ook lastig om dit te vermijden, omdat je met weinig woorden de aandacht van de stemmer moet trekken in de veelheid van informatie die op de stemmer afkomt. Aantrekkelijkheid is dan erg belangrijk en daarbij voelt menig politieke partij zich al snel genoodzaakt om beloften in enkele grote woorden te beschrijven of de boodschap positiever te verpakken dan in werkelijkheid mogelijk zou zijn om tot uiting te brengen.

Deel 3. De invloed van het populisme op het publieke domein

In deel 1 van deze scriptie is besproken wat de fundamenteën en voorwaarden zijn van een vrij publiek domein en wat ervoor nodig is om dit vrije publieke domein staande te houden. Belangrijke voorwaarden volgens Habermas zijn de vrijheid van pers en vrijheid van meningsuiting. Het publieke domein ontstond eigenlijk pas nadat deze vrijheden grondwettelijk vastgelegd werden en de censuur werd opgeheven. Ook beargumenteert Habermas dat om optimaal de vrijheid van het publieke domein te benutten, het van belang is dat iedereen gelijke toegang heeft tot het publieke domein. Dit is niet altijd vanzelfsprekend geweest, zo was deelname aan het publieke domein lange tijd alleen voorbehouden aan de hogere klassen die onderwijs hadden genoten. (Habermas, 2015) Het gelijkheidsbeginsel is bij ons vastgelegd in de grondwet, artikel 1.¹

Populisme is duidelijk zichtbaar binnen het publieke domein. Allereerst is het, zoals omschreven in deel 2, een politieke stroming. Maar het populisme lijkt ook buiten de landelijke en lokale politiek om invloed kunnen uitoefenen. Er wordt een beweging opgezet, door gebruik te maken van overweldigende beelden en een oproep om *nu* actie te ondernemen. (Schaap, 2017)

Er heerst angst dat populisme instituties sloop die zijn opgebouwd in de georganiseerde democratische rechtsstaat. Zo wordt er door populistten met minachting gesproken over instituties zoals de rechtspraak en het parlement, met termen als 'nep-parlement' van Geert Wilders. (NPO Radio 1, 2017) Het gevaar hiervan is dat als mensen het vertrouwen verliezen in deze instituties, de waarde ervan verloren gaat. Door cynisme jegens instituties wordt volgens Habermas namelijk het subjectieve vermogen ingeperkt om de publieke macht kritisch *raisonnerend* te volgen. (Habermas, 2015, p.180)

Als je kijkt naar Habermas' theorie in *'De structuurverandering van het publieke domein'* wanneer hij het had over de cultuurindustrie als bedreiging voor het publieke domein, kun je dit enigszins vergelijken met het hedendaagse populisme. Volgens Habermas zou het vertrouwen in de instituties van de democratische rechtsstaat verloren gaan als we ons teveel zouden focussen op specifieke personen, en niet op waarden of instituties. In het populisme is dit ook aan de orde. Populisten hebben een gedachtegoed, maar het is niet zozeer dit wat de aandacht krijgt alswel de status van de leider als cultfiguur.

In dit deel van de scriptie onderzoek ik of de angst gegrond is dat popu-

¹Artikel 1 van de grondwet houdt in: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'(De Nederlandse Grondwet, nvt).

lisme het publieke domein, en met name de vrijheid daarbinnen, aantast. Om een volledig beeld te kunnen vormen wil ik populisme niet alleen bekijken vanuit het perspectief dat het enkel destructie teweeg zou kunnen brengen. Door ook te kijken naar de bijdragen die het populisme levert aan het publieke domein probeer ik een beeld te vormen van de positie die het populisme inneemt in het publieke domein. Om dit te doen maak ik gebruik van *‘Overspannen Democratie: Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen’* van filosoof Gijs van Oenen en koppel ik terug aan *‘De structuurverandering van het publieke domein’* van Habermas en *‘De populistische verleiding’* van Sybe Schaap.

3.1 Populisme als bedreiging voor het publieke domein

Zoals besproken in deel 1 zijn er volgens Habermas enkele fundamentele instituties en vastgelegde vrijheden waaraan het vrije publieke domein zijn bestaan ontleent en waarvan het afhankelijk is. De belangrijkste zijn de vrijheid van meningsuiting en pers en het gelijkheidsbeginsel. Om de vraag te kunnen beantwoorden in welke mate het populisme een gevaar is voor het publieke domein moeten we onszelf dus eerst afvragen in welke mate het populisme een gevaar is voor deze fundamentele van het publieke domein.

Bij het analyseren van deze fundamentele van het publieke domein en de invloed die het populisme hierop uitoefent is het niet mogelijk een diepteanalyse te doen in deze scriptie omdat hier de middelen niet beschikbaar voor zijn en dit ook meer een sociologisch onderzoek zou zijn dan een filosofisch onderzoek. Om deze reden beperkt deze scriptie zich tot het aanstippen van enkele voorbeelden van mogelijke bedreigingen voor het publieke domein met als doel om dit zichtbaar te maken en de structuur te bieden voor verdere gedachten hierover.

3.1.1 Vrijheid van meningsuiting

Een van de belangrijkste fundamentele van een vrij publiek domein is volgens Habermas de vrijheid van meningsuiting. Zonder deze vrijheid is het niet mogelijk om vrij te kunnen reasoneren kan het publiek geen kritische publieke opinie vormen over de autoriteiten en machtshebbers.

Er valt te beargumenteren dat populistische de vrijheid van meningsuiting onder druk zetten. Een voorbeeld hiervan is een uitspraak van een rechter in de Verenigde Staten waarin werd besloten dat Donald Trump geen gebruikers meer mag blokkeren op Twitter. Hij blokkeerde twitteraars die negatief commentaar leverden en kritiek uitten op hem. De rechter heeft besloten dat zijn presidentiële twitteraccount publiek domein is en

het blokkeren van gebruikers in strijd is met het eerste amendement van de Amerikaanse grondwet: het recht op meningsuiting. (NOS, 2018a) Dit op zich is geen bewijs dat populistten inderdaad vrijheid van meningsuiting onder druk zetten, maar gevaarlijk lijkt het wel als dit blokkeren van reacties van tegenstanders vanuit de machtspositie van president van de Verenigde Staten gebeurt. Het gaat hier niet alleen om de gevolgen die dit blokkeren van de gebruikers heeft, maar ook om de boodschap die hiermee wordt afgegeven door een machtig leider: die lijkt te zijn dat er geen kritiek op de president geduld wordt.

Een gevaar is dat charismatische populistisch leiders het gevoel kunnen opwekken bij mensen dat zij verwoorden wat deze mensen eigenlijk al dachten. Zij claimen te spreken uit naam van het volk dat niet gehoord wordt. (Van Oenen, 2018, p.130-131) Hoewel dit niet zozeer de vrijheid van meningsuiting beïnvloedt heeft het wel invloed op de vorming van de publieke opinie. Het spreken vanuit de ander kan tot gevolg hebben dat de ander minder de kans krijgt om een mening te vormen en te uiten, maar ook minder behoefte krijgt om dit te doen. Hierdoor wordt het doel van het publieke domein, raisonneren, niet behaald.

3.1.2 Vrijheid van pers

Het tweede deel van deze scriptie behandelde propaganda als communicatiemethode naar het publiek. Een van de vormen van propaganda die door populistten wordt gebruikt is het beschuldigen van de tegenstander van het verspreiden van nepnieuws. Zo beschuldigt Donald Trump met zijn uitspraak “The fake media is trying to silence us, but we will not let them” de media die kritiek op hem hebben ervan hem de mond te willen snoeren. Door deze uitspraak echter valt te betwijfelen of hij zelf misschien niet juist datzelfde probeert. Door een nieuwsmedium af te schilderen als nep, breng je het in diskrediet. Mensen gaan twijfelen aan de betrouwbaarheid van dit nieuwsmedium. Ook Thierry Baudet doet dit als hij zegt: “Niet alleen is de publieke omroep buitengewoon onobjectief, eenzijdig, ongeïnteresseerd, niet goed voorzienend in de informatiebehoefte van het land, maar ook is het hele medium van zo’n televisie totaal achterhaald.” (NPO Radio 1, 2018) Hij brengt hiermee een nieuwsbron in diskrediet.

Door dit kwaadspreken over de pers wordt de vrijheid van pers gedeeltelijk ondermijnd. Consequenties die het voor de vrijheid van pers kan hebben zijn namelijk dat de pers zich meer focust op wat de lezer, kijker of luisteraar zou willen lezen, zien of horen omdat er de gedachte kan ontstaan dat deze consument negatief reageert op meningen of aspecten die niet binnen zijn wereldbeeld passen.

3.1.3 Het gelijkheidsbeginsel

Gelijkheid voor de wet is een van de fundamentele rechtsstatelijke waarden. Dit gelijkheidsbeginsel wordt op verschillende manieren onder druk gezet door populisten. Vaak vanuit het idee dat het *wij* zou lijden onder de zorg die de overheid zou bieden aan buitenstaanders. Sybe Schaap verwoordt dit als een beeld dat het gelijkheidsbeginsel onderdrukkend zou zijn en het de misbedeelden in een staat van armoede zou houden. (Schaap, 2017, p.79-80) Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de angst voor het benadelen van het *eigen volk* ten opzichte van migranten. Deze angst komt in Nederland momenteel met name aan de orde in de retoriek van rechts populistische partijen en richt zich vooral op de migranten die 'uitkerings-trekkers' zouden zijn en de toch al schaarse banen zouden innemen van 'de Nederlander'. Door dit onderscheid te willen maken wordt al duidelijk dat er voorbijgegaan wordt aan het gelijkheidsbeginsel.

Er zijn ook voorbeelden te vinden van populisten die verder gaan dan het onderscheid maken tussen *wij* en *zij* bij het verdelen van schaarse goederen. Zo zei Geert Wilders in 2006: "Ik ontzeg niemand een gezinsleven. Ook niet-westerse allochtonen niet. Ze mogen trouwen, ze mogen samenwonen. Alleen niet in Nederland." (Volkskrant, 2008)

Het gelijkheidsbeginsel is van belang binnen het publieke domein om iedereen ook gelijke toegang te geven tot het publieke domein. Als groeperingen zich buitengesloten voelen is het mogelijk dat zij zich niet betrokken voelen bij de samenleving en er daardoor geen sprake meer is van een publiek domein waar iedereen zich mengt maar er subdomeinen ontstaan². Wanneer deze subdomeinen ontstaan is het lastiger om als publiek een kritische publieke opinie te vormen en kan de functie van het publieke domein dus niet worden vervuld.

3.1.4 Waarheid en fictie

In het essay van de maand van de filosofie, "*Macht en verbeelding*" betoogt Femke Halsema dat het publieke domein wordt afgebroken door het populisme. Ze zegt dat dit zichtbaar is bij het opzettelijke verdraaien van feiten, bijvoorbeeld door overdrijvingen van het aantal migranten dat zich in Nederland vestigen en het aantal moslims dat in Nederland woont. (Halsema, 2018, p.49) Hoewel deze uitspraak gevoelsmatig kan aansluiten bij het beeld dat er heerst van populistten is deze beschuldiging van Femke Halsema een

²Er valt te beargumenteren dat de constructie van een publiek domein bestaande uit culturele subdomeinen al bestaat omdat subgroepen meer naar elkaar toe bewegen, enerzijds door culturele en sociaaleconomische segregatie, anderzijds doordat het internet veel ruimte biedt om anderen te vinden met soortgelijke idealen en opinies. Dit fenomeen wordt in de volksmond ook wel een 'bubbel' genoemd waarin men zich in kan bevinden.

serieuze aantijging en moet deze met meer dan de genoemde voorbeelden onderbouwd worden om te kunnen beoordelen over er inderdaad sprake is van een trend onder populistten om de waarheid te verdraaien. Er moet immers voorkomen worden om vanuit een beschuldiging van de populist zich schuldig te maken aan het zelfde feit als waar de populist beschuldigd van wordt. Als we dit terugkoppelen aan Habermas over de bedreigingen van het publieke domein, zoals besproken in deel 1.3.1 van deze scriptie, kunnen we enige gelijkenis zien met de cultuurindustrie waarbij Habermas sprak over realiteitsverschuivingen en verstremgeling van verschillende werkelijkheidsniveaus. Habermas betoogt dat het tendentiekus omgaan met de waarheid vanuit commerciële belangen een negatieve invloed heeft op de kritische functie van het publieke domein en de publieke opinie. Volgens hem heeft het publiek objectieve informatie nodig om een zinvolle publieke opinie te vormen. (Habermas, 2015, p.202-204) Het vermogen van het publiek om juiste van onjuiste informatie te onderscheiden wordt ook aangetast door de commercieel gemotiveerde verdraaiing van de feiten.

3.1.5 De democratische rechtsstaat

Een punt wat Habermas in *'De structuurverandering van het publieke domein'* niet bespreekt, maar waarvan het belang voor het voortbestaan van een vrij publiek domein te beargumenteren valt, is een democratische rechtsstaat als staatsvorm.

Er zijn populistische politieke partijen die duidelijk de democratische rechtstaat ondermijnen. Een voorbeeld hiervan is de PVV die niet alleen het vertrouwen in de staat schaadt door te spreken van een nep-parlement, zoals eerder besproken in de inleiding van deel 3, maar ook omdat ze zelf niet democratisch werken. Er wordt meegedaan aan het democratisch systeem om aan de macht te komen, maar intern is Geert Wilders de absolute leider. Zo heeft de PVV geen leden en wordt er naar het schijnt intern weinig tot geen gehoor gegeven aan de wil en mening van kamerleden namens de PVV.

Een andere manier waarop populisme in Nederland de democratische rechtsstaat zou kunnen schaden is de wens om Nederland om te vormen tot een land met een directe democratie. Veel, met name rechts-, populistten vinden de representatieve democratie niet goed functioneren, omdat het naar hun inzicht geen eer zou doen aan de algemene wil van het volk. Het risico van een representatieve democratie is echter dat hierdoor geen gehoor gegeven wordt aan minderheden, wat juist bij een pluriforme bevolking wel van belang is.

3.2 De bijdrage van populisme aan het publieke domein

Filosoof Gijs van Oenen nuanceert het beeld dat gevormd wordt van populisme in zijn boek 'Overspannen Democratie'. (Oenen, G. van, 2018) Zo schrijft hij dat de democratie verwickeld zit in complexe relaties, invloedrijke countervailing powers en bureaucratische rompslomp, en dat populisme is er om de democratie te herinneren aan haar ideaal waarbij iedereen mee kan beslissen over de onderwerpen die er voor hem of haar toe doen. (Van Oenen, 2018, p.112)

De manier waarop dit rappel wordt geuit neemt echter de vorm aan van een eis vanuit de burger naar de overheid om te luisteren, omdat er een gevoel heerst van gebrek aan erkenning. De opvattingen die heersen over de oplossingen zijn echter niet geschikt om te implementeren in het beleid omdat het vaak ontbreekt aan een concreet plan. (Van Oenen, 2018, p.129) Hier springt de populistisch leider dan vaak weer in beeld als vertegenwoordiger van de algemene wil van het volk. Maar het probleem is dan dat er voorbijgegaan wordt aan de pluriformiteit van de bevolking en er veel nuance verloren gaat. De vraag is echter wel of deze nuance daadwerkelijk bestond, of dat er wellicht sowieso sprake was van gevoelspolitiek, waarbij de behoefte aan het uitbesteden van de wil ontstaat bij een gebrek aan een goed te articuleren wil.

Ook Sybe Schaap onderschrijft dat populisme een probleem tot uiting brengt. Hij geeft aan dat populistten zelf een symptoom van het probleem zijn. Het probleem, de te grote openheid, waar mensen niet goed meer tegen kunnen, moeten we serieus nemen. Deze openheid is ontstaan door het zwakker worden van instellingen als de kerk, onderwijs en staat als het gaat om binding. De verplichtingen aan deze instituties worden dunner waardoor mensen vrijer worden en er meer willekeur is. Men is aan zichzelf overgeleverd. Populisme biedt pseudobindingen die het gevoel geven dat we weer bij elkaar zijn. (NPO Radio 1, 2017)

Conclusie

Habermas beargumenteert dat een vrij publiek domein niet kan bestaan zonder vrijheid van meningsuiting, vrijheid van pers en het gelijkheidsbeginsel. De vrije markt zorgt voor behoefte aan instituten van het publieke domein. De in de wet vastgelegde vrijheid van pers, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering, zorgen voor de bescherming van deze instituten. Volgens Habermas is het met name de cultuurindustrie die deze fundamentele elementen van het publieke domein bedreigt. Dit komt doordat commerciële belangen ervoor zorgen dat waarheid niet meer een doel op zich is en door desinformatie het publiek niet meer goed als kritisch orgaan kan functioneren. Ook totalitarisme kan gezien worden als bedreiging van het publieke domein omdat binnen een totalitair systeem er geen sprake meer is van een scheiding tussen publiek en privaat. Private individuen kunnen geen risonnerend publiek meer vormen of vrij het debat aan gaan, waardoor er geen publieke opinie gevormd kan worden.

Populisme kan een bedreiging vormen voor het publieke domein omdat het de fundamentele van het publieke domein aantast. Populistische politici ondermijnen de fundamentele van het publieke domein zoals beschreven door Habermas, de grondwettelijk vastgelegde persvrijheid en vrijheid van meningsuiting. Dit gebeurt onder andere door het verspreiden van nepnieuws en het beschuldigen van anderen van het verspreiden van nepnieuws. Niet alleen wordt hiermee de persvrijheid aangetast door nieuwsmedia in diskrediet te brengen, ook zorgt dit voor verdraaiing van de feiten waardoor het publiek geen goed onderbouwde publieke opinie kan vormen.

Populistische politiek ontstaat voor een deel vanuit de behoefte van de gewone burger om te participeren in de democratie. Populistische leiders verwoorden de uitsluitingsgevoelens van burgers en de angst om buitengesloten te worden in het eigen land. Een van de geopperde oplossingen die zo nu en dan door populistische partijen en politici wordt aangehaald is het opzetten van een directe democratie. Dit zou democratischer zijn dan een representatieve democratie omdat ieders stem dan gelijk meetelt. Waar aan voorbij gegaan wordt is dat op deze manier minderheden worden uitgesloten en juist het gelijkheidsbeginsel niet nageleefd wordt.

Een belangrijke bijdrage van populisme aan het publieke domein is dat het problemen aan het licht brengt. Mensen die het gevoel hebben niet gehoord te worden krijgen zo een stem. Populisme is het spreekwoordelijke mes dat aan twee kanten snijdt. Enerzijds brengt populisme problemen aan het licht, anderzijds katalyseert populisme deze problemen.

Of populisme daadwerkelijk een bedreiging vormt voor het publieke domein is van veel factoren afhankelijk en niet in deze scriptie te omvatten. Wel geeft deze scriptie inzicht in de fundamentele waar het publieke domein op gebouwd is en op welke manieren deze in gevaar gebracht kunnen wor-

den. In deze scriptie is geen analyse gedaan van de politiek in het algemeen, maar er is specifiek gekeken naar enkele individuele populistische politici en partijen en de manier waarop zij de fundamenteën van het publieke domein bedreigen. Mijnsinziens maakt dit het gemakkelijker om bewustzijn van de zwakke punten en enkele 'aanvalsmethoden' te vergroten.

Er zijn twee belangrijke punten waar rekening mee gehouden moet worden in het omgaan met populisme. Allereerst moet vermeden worden om dezelfde methodiek aan te nemen in het benaderen van populistische politici als populistische politici zelf doorgaans doen of van beschuldigd worden, namelijk het generaliseren van groepen individuen de bevolking opsplitsen in een *wij* en een *zij*. Je kunt niet spreken van de typische populist. Ten tweede moet de verleiding om een actief tegengeluid te geven worden weerstaan. Enerzijds omdat er dus niet één vijand is, anderzijds omdat dit het gevoel van mensen dat zij niet gehoord worden zou kunnen vergroten. En juist dit lijkt een voedingsbron te zijn voor populisme. Een mogelijke oplossing zou kunnen zijn om een alternatief geluid te laten horen, waarbij de populistische achterban geprikkeld wordt om de destructieve ideeën van populistische politici links te laten liggen en een constructievere politieke ideologie aan te hangen. 'De oplossing' voor de problematiek die populistische politici aanpakken en populistische politici veroorzaken of katalyseren, is niet gemakkelijk gevonden omdat populisme als politieke stroming veel gezichten kent en er geen sprake is van centrale organisatie. Dit betekent echter niet dat er niet naar een oplossing gezocht moet worden. Er moet kritisch gekeken blijven worden naar het populisme als potentiële bedreiging van het publieke domein. Deze kritiek is noodzakelijk om het publieke domein in stand te houden en daardoor kritiek te kunnen blijven uiten op de heersende macht.

Bibliografie

- Adorno, T en Horkheimer, M. (2017). *"Kulturindustrie – Aufklärung als Massenbetrug" Dialektik der Aufklärung. Vertaald door Michel van Nieuwstadt als 'Dialectiek van de verlichting'*. Boom, second edition.
- Bronner, S. (2011). *Critical Theory: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Chomsky, N. (2018). Video: 'donald trump is a distraction'. geraadpleegd op 16 mei 2018 via <https://youtu.be/uQvig0KvUaE>.
- Commissariaat voor de Media (2018). Nederlanders hebben weinig zorgen over nepnieuws, 14-06-2018. <https://www.cvdm.nl/nieuws/nederlanders-hebben-weinig-zorgen-over-nepnieuws>.
- De Nederlandse Grondwet (n.v.t.). Artikel 1: Gelijke behandeling en discriminatieverbod. <https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vkjaj9cv36zi/artikel>
- Habermas, J. (2015). *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Vertaald door Jabik Veenbaas als 'De structuurverandering van het publieke domein'*. Boom.
- HP/De Tijd (2009). Ik lust ze rauw, 13-11-2009. <https://www.hpdetijd.nl/2009-11-13/ik-lust-ze-rauw/>.
- Manzaria, J. en Bruck, J. (1999). Media's use of propaganda to persuade people's attitude, beliefs and behaviors. <https://web.stanford.edu/class/e297c/war>
- NOS (2018a). @realdonaldtrump mag critici niet meer blokkeren, 23-05-2018. <https://nos.nl/artikel/2233237>.
- NOS (2018b). Sp- en pvv-stemmer lijken op elkaar. marijnissen kan daarvan profiteren, 20-01-2018. <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2212921>.
- NPO Radio 1 (2017). De populistische verleiding (radiouitzending 20-12-2017). geraadpleegd op 3 maart 2018 via <https://www.nporadio1.nl/denieuws-bv/onderwerpen/438085>.
- NPO Radio 1 (2018). Het handboek populisme (radiouitzending 08-02-2018). geraadpleegd op 15 mei 2018 via <https://www.nporadio1.nl/opinie-commentaar/8074>.
- NRC (2017). Voor ieder wat wilders, 12-02-2017. <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/02/12/voor-ieder-wat-wilders-6665149-a1545694>.

- Oenen, G. van (2018). *Overspannen Democratie: Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen*. Boom.
- Schaap, S. (2017). *De populistische verleiding: Keerzijde van de identiteitsillusie*. Damon.
- Stanford News (2016). Stanford researchers find students have trouble judging credibility information online, 22-11-2016. <https://ed.stanford.edu/news/stanford-researchers-find-students-have-trouble-judging-credibility-information-online>.
- Volkscrant (2007). Wilders bang voor tsunami van islamisering, 06-10-2007. <https://www.volkscrant.nl/es-bdab03f7/>.
- Volkscrant (2008). Uitspraken pvv-leider geert wilders, 30-06-2008. <https://www.volkscrant.nl/es-b8930a6e/>.
- Volkscrant (2017). Den haag fel om tweet wilders met bewerkte foto pechtold als shariah-aanhanger, 06-02-2017. <https://www.volkscrant.nl/es-ba2a0c48>.
- Washington Post (2017). Donald trumps full inauguration speech, 20-01-2017. <https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2017/01/20/donald-trumps-full-inauguration-speech-transcript-annotated>.
- Wilders, G. (2007). Column geen stijl: 'mohammed is springlevend', 23-01-2007. <https://www.pvv.nl/in-de-media/opinie/353-mohammed-is-springlevend-column-geenstijlnl.html>.